

Црква у Горњем Матејевцу код Ниша

Западно од села Горњи Матејевац, на живописном узвишењу са кога се простире поглед на јужни део нишке котлине, а које мештани зову Метохбрдо, налази се Латинска црква. Скромни подаци којима располажемо не умањују значај који ова црква има у историји Ниша.

Прошлост средњовековног Ниша, и тада значајног државноадминистративног центра, још увек нам није довољно позната. Културно-историјски споменици, који би о њој могли највише да кажу, неравномерно су испитани. О онима који су археолошки истражени и конзерваторски заштићени само понекад постоје, углавном штуро, извештаји са радова;

на једном броју радови су у току, а већина споменика се још увек не истражује. Један од археолошки истражених, али научно ипак недовољно обрађених споменика средњовековне прошлости Ниша је и Латинска црква у Горњем Матејевцу. Разлог томе свакако треба тражити у недостатку потребних података, до којих се дошло тек после окончаних археолошких и конзерваторских радова.¹ Сада је

¹ Археолошка ископавања вршена су под руководством Б. Дељанин у две етапе, 1969. и 1978. Конзерваторски радови на архитектури започети су 1968, а завршени, са краћим и дужим прекидима, 1974. Обавили су их сарадници Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

Сл. 1. Горњи Матејевац, северозападни изглед цркве после обнове

Fig. 1. Gornji Matejevac, Église après la restauration. Vue du nord-ouest

сазрела могућност да се у светлу нових открића детаљније сагледа овај значајан и изузетно занимљив споменик.

Село Горњи Матејевац налази се на ободу нишке котлине, на око осам километара североисточно од Ниша. Име села први пут срећемо у турском попису из 1498. године, где се помиње манастир Св. Јован у синору села Горњи Матејевац.² О настанку имена села постоје два предања. По једном предању, православно становништво из села Матејче из околине Куманова иселило се у нишко село Матејевац, које је тако и добило име.³ По другом предању, на месту Забрдце населила су се два брата, Каменко и Матеја. По њима су добила имена села Каменица и Матејевац.⁴ О старости матејевачке цркве сведочи и средњовековни назив „Метох“брда на коме је подигнута.⁵ Стара „матејевачка“ црква данас је позната међу мештанима као Латинска црква, а зову је и Св. Тројица Русалијска, док је старији мештани знају и као „Голема црква“.

„Латинским црквама“ у Србији се углавном називају претходно православни храмови које су користили за своје потребе католици из дубровачких колонија у Србији.⁶ Неретко, нови назив цркве био би прихваћен у народу, као што се догодило и са црквом у Горњем Матејевцу, и потиснуо би њено првобитно име. Своју насеобину у Нишу Дубровчани су утемељили у трећој деценији XVI века, а претпоставља се да је врхунац достигла у шестој и седмој деценији истог столећа, кад је, по свој прилици, добила правни статус колоније.⁷ Још увек присутан назив „Латинска“ у њеном имену у ствари је далеко сећање на дубровачке трговце који су је користили у XVI веку.

У вези са називом Св. Тројице Русалијске вреди забележити да је Милићевићу 1878. године, када се распитивао за име цркве, један сељак најпре одговорио да је то Св. Богородица Русалија, а потом, исправивши се, Св. Тројица Русалија.⁸ Атрибут „Русалија“⁹ у оба назива упућује на изузетну старост цркве. Светковање Розалија — празника ружа — стари Срби су затекли код староседелаца. Ова паганска светковина се код Словена, који настављају да је празнују, поистовећује са хришћанским празником Духова (Св. Тројице).¹⁰ Спајање два празника главни је разлог уверења да је црква била посвећена Св. Тројици, те се око ње на тај дан донедавно окупљао народ. Ипак, мислимо да је ближи истини први сељаков одговор Милићевићу, тј. да је црква била посвећена Св. Богородици (Русалији). Русалије представљају у ствари један од три позната нижа женска култа која су постојала код старих Срба. Може се претпоставити да је у вези са овим култом њеној првобитној посвети доцније додат назив Русалија, што није било неуобичајено.¹¹

Црква у Горњем Матејевцу се не помиње ни у једном познатом извору. Ко је, када и за време чије владавине подигао ово складно здање није познато, као што није позната ни њена доцнија историја. Не само да у цркви није сачуван никакав натпис или запис који би можда понудио одговор на постављена питања, већ она по свој прилици никад није ни била живописана.¹² То су потврдила и археолошка ископавања, за време којих нису пронађени трагови фресака нити фрескомалтера.¹³ Мали број објеката из овог периода и с овог подручја је сачуван и публикован, услед чега је онемогућено да се поједини проблеми разматрају упоређивањем са стилски сродним објектима у ближем суседству, што отежава датовање цркве у Матејевцу.

Захваљујући првим истраживачима наше прошлости¹⁴, архитектура матејевачке цркве ипак је позната ширем кругу стручњака.¹⁵ Последњих деценија била је предмет нешто већег интересовања научника, али јој до сада није посвећена детаљнија студија у којој би биле сабране њене културноисторијске и архитектонсколиковне особености.

Први истраживачи матејевачке цркве, Милутиновић и Валтровић, у свом извештају претпостављају да црква по свој прилици припада XIV веку.¹⁶ У крај XIV века смешта је и Г. Мије¹⁷ сврставајући је у исту групу са споменицима моравске стилске групе. В. Марковић је сматрао да је настала пре XII века¹⁸, док је Б. Бошковић ставља у XII или XIII век, али не искључује; могућност да је у питању и старији објекат.¹⁹ Е. Дигве, размишљајући о пореклу једнобродних куполних цркава на приморју, упоређује је са црквом Св. Луке на Ластову, коју смешта у XI век.²⁰ А. Дероко је сврстава у преднемањихко доба.²¹ С. Ненадовић наглашава да грађевина није довољно испитана, али се за сада може сместити у период преднемањихке архитектуре у Србији, односно у XI—XII век.²² Са њим се слаже и Ј. Нешковић, те сматра да је из XI или XII века.²³ Најновија истраживања о њеном пореклу које је извршио В. Ђурић упућују на објекат који су подигли Византинци између IX и XI века.²⁴ Из овог произилази да се већина истраживача која се бавила матејевачком црквом слаже у томе да она припада пренемањихкој архитектури Србије и да је дело византијског градитељства, настало пре XII века.

Због постојаности одређених типова византијске архитектуре није могуће датовање грађевине само на основу њених облика. Зато је неопходно осврнути се и на сложена друштвенополитичка збивања која ће нам послужити као уже временске одреднице.

Ниш су 1386. године освојили Турци, али је он, ипак, за време владавине деспота Стефана Лазаревића ушао у састав Српске деспотовине.²⁵ Ово раздобље српске прошлости оставило је трага и код матејевачке цркве. Уза

западни зид припрате, испод лобање скелета који лежи под њеним темељима, нађен је српски сребрни динар са натписом „Деспот Стефан”.²⁶ Овај податак упућује на закључак да је припрата изграђена касније — можда за потребе Дубровчана који су је користили од XVI века²⁷, те према учењима своје цркве нису живописали матејевачки храм.

Политички догађаји који су се одиграли крајем X и почетком XI века морали су оставити трага на градитељству Ниша и околине.

² Д. Бојанић, *Ниш до великог рата 1683, Историја Ниша I*, Ниш 1983, 147.

³ Јован Трифуновски, *Кумановска и Прешевска Црна Гора*, Београд 1951, 108, 129. Старе куће са тремом и диваном у Г. Матејевцу подсећају на куће чардаклије у Скопској Црној Гори: Драган Марковић, *Извештај са рекогносцирања терена СО Ниш—Г. Матејевац*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу, 23. мај 1973.

⁴ Мирослав М. Миловановић, *Хроника Горњег Матејевца*, Ниш 1981, 10 (усмено предање).

⁵ Да црква буде изграђена на узвишеном месту нарочито се пазило у првим вековима хришћанства: Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд 1965, 81.

⁶ На пример, Југ Богданову цркву у Прокупљу у XVII веку користе Дубровчани, те је мештани и данас називају латинском.

⁷ Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Нишу, Историја Ниша I*, Ниш 1983, 169—174.

⁸ М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 25.

⁹ Име „Русалије” је настало од латинског *rosalia*, Празника ружа, који се из античког Рима пренео међу балканске народе. Игре Русалије је, као паганске, Шести васељенски сабор забранио 680. године, а 1230. их је у својој дијецези поново забранио охридски архиепископ Димитрије Хоматијан. Култ Русалија је обављан код извора, култног дрвећа, старих цркава и гробова: Ш. Кулишић — П. Ж. Петровић — Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 255, 256; Константин Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 305; II, 290; Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјскоетнографска расправа)*, Смедерево 1965, 316/317; упореди: Стеван Тановић, *Српски етнографски зборник*, СКА (Београд—Земун 1927), 223; Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић, *Народне игре*, IV књига, Београд 1948, 187.

¹⁰ Ш. Кулишић — П. Ж. Петровић — Н. Пантелић, *нав. дело*, 255.

¹¹ Леонтије Павловић, *нав. дело*, 317. у вези с овим култом су и називи: Тројични манастир у Муштушту код Призрена зове се Русиница, назив земљишта Русалија у Дечанској повељи (К. Јиречек, *нав. дело*, II, 291), а код Метлике се налазе три цркве са именом Русалнице.

¹² Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај друштвених изасланика за снимање живописа архитектонских старина српских*, Гласник СУД XLVIII (Београд 1880) 462.

¹³ Б. Дељанин, *Латинска црква, Горњи Матејевац, Ниш*, Археолошки преглед 20 (Београд 1979), 147.

¹⁴ М. Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Глас СКА XII, Београд 1888, 34; Д. Милутиновић, М. Валтровић, *нав. дело*, 462; М. Б. Милићевић, *нав. дело*, 25; Феликс Каниц,

Победом Василија II (976—1025) над Самуилом, Византија је вратила раније изгубљене територије Балканског полуострва, чиме је постало неопходно реорганизовање политичке и црквене управе и подвргавање становништва њеном утицају.²⁸ Тако су после 1020. године обновљени најзначајнији градови у освојеним областима, међу њима и Ниш.²⁹ По царској повељи из 1020. године, нишка епископија покрива највеће пространство од свих других у новоосвојеним земљама. То недвосмислено

Србија (земља и стаповништво) II, Београд 1985, 180.

¹⁵ Написи који се односе на ову цркву угланом су непотпуни. Највише пажње овом објекту посветио је Б. Бошковић. Краћим описом објекта, са снимцима основе и цртежима претпостављеног првобитног изгледа, он је указао на значај ове грађевине — Б. Бошковић, *Извештај и кратке беседе са путовања*, Старица VI, Београд 1931, 186/7. Пре Бошковића евидентирао ју је G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises, Paris* 1919, 36. Њен значај наслутио је и В. Марковић, бележећи је као једнобродан храм са кубетом настао пре XII века — В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 49. У попис цркава уноси је и В. Петковић, али се подаци које он износи већином односе на манастир Св. Јована, такође у Г. Матејевцу — В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа I*, Београд 1950, 184. Краћи опис објекта даје и С. М. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од IX до XIII века*, Београд 1980, 119/120. А. Дероко у својој књизи, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1985, 39 (са цртежом основе на 44 стр.), не упушта се у опис објекта, већ каже да се у Матејевцу налазе рушевине једне цркве са кубетом из пренемањичког периода Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 136/137, помиње је као грађевину са неуобичајеном конструкцијом куполе, изграђену по типу сажетог уписаног крста издуженог облика. Значај овог храма за историју архитектуре нагласио је В. Ђурић, сврставајући га у групу мањих једнобродних храмова са куполом који су подигли Византинци између IX и XI века — В. Ђурић, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 241.

¹⁶ Д. Милутиновић, М. Валтровић, *нав. дело*, 462.

¹⁷ G. Millet, *нав. дело*, 36.

¹⁸ В. Марковић, *нав. дело*, 49.

¹⁹ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 186/7.

²⁰ Ejner Dyggve, *Crkva Sv. Luke na otoku Lastovu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, svezak LII (za godine 1935—1949), Split 1950, 74.

²¹ А. Дероко, *нав. дело*, 39.

²² С. Ненадовић, *нав. дело*, 119/120.

²³ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 136.

²⁴ В. Ђурић, *нав. дело*, 241.

²⁵ Ј. Калић, *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 98.

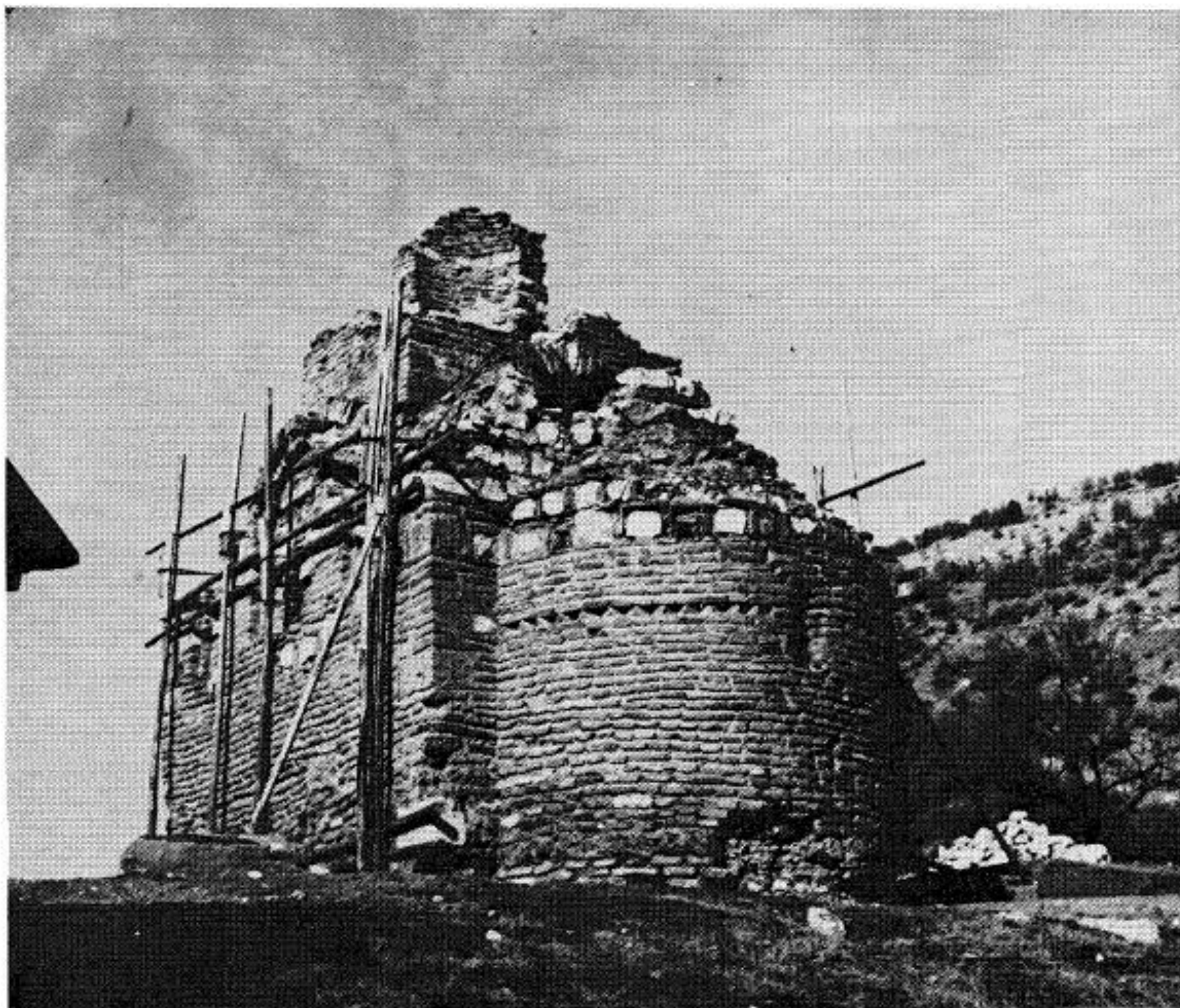
²⁶ *Теренски дневник са археолошких ископавања*

из 1969, Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

²⁷ Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Нишу, Историја Ниша I*, Ниш 1983, 171.

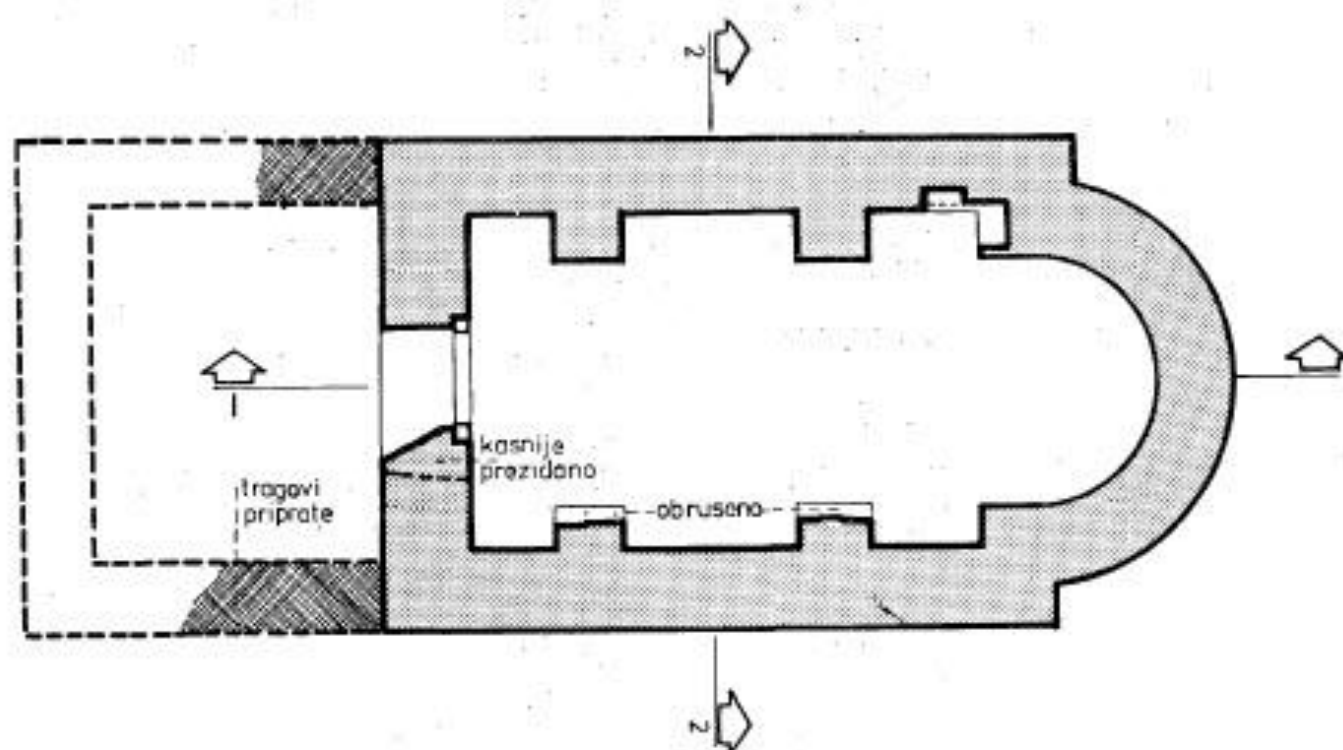
²⁸ Сима Ћирковић, *Осамостаљење и успон дукљанске државе, Историја српског народа I*, Београд 1981, 180.

²⁹ *Исто*, 182.

Сл. 2. Г. Матејевац, југоисточни изглед цркве пре обнове

Fig. 2. Gornji Matejevac. Église avant la restauration. Vue du sud-est

Цртеж 1. Г. Матејевац, основа цркве 1—1

Dessins. 1. Gornji Matejevac. Plan de l'église 1—1

0 50 1m

говори и о њеном угледу и о чврстом материјалном положају у коме се налазила.³⁰

Запажено место Ниша у византијској црквеној хијерархији морало је да остави трага на сакралном градитељству. У прво време византијске обнове може се сместити епископска црква Св. Прокопија, за коју знамо засигурно да је постојала у XI веку.³¹ Сliku о Нишу као црквеном средишту допуњује и црква Св. Пантелејмона³², која, по свој прилици, припада истом времену.³³ Две цркве у рушевинама у околини Ниша, тробродна базилика из села Ћурлине и једнобродна црква код села Орљане³⁴, архитектонским детаљима и употребљеним градивом такође упућују на византијско градитељство, свакако старије од XII века.

Пре конзерваторских интервенција црква је била налик на руину. Недостајали су делови кубета те горње масе западног и источног зидног платна, док су пукотине по вертикали зидова угрожавале стабилност грађевине. Рестаурацијом је архитектури матејевачке цркве враћен њен аутентични облик, а полихромној декорацији стари склад. Обликујући зидне масе у некадашњим размерама, рестауратори су издвојили старо од савремених интервенција, које су једним делом изведене коришћењем оригиналног (затеченог) материјала.³⁵

Црква у Матејевцу је скромна једнобродна грађевина у облику сажетог издуженог уписаног крста са куполом. На њену западну страну прислања се касније дозидана припрата и заузима нешто мању површину од наоса. Од припрате су откопани и данас видљиви само остаци темеља. На истоку је полукружна олтарска апсида, засведена полукалотом. Захвата целу ширину наоса и нижа је од источног травеја. Унутрашњост храма раздeљена је пиластрима на три правоугаона травеја неједнаке величине. Наспрамни пиластри су међусобно повезани луцима на којима изнад средишњег травеја почива кубе. Кубе је споља осмострано са четири прозора. Источни и западни травеј су исте висине и засвођени полуобличастим сводовима ослоњеним на бочне прислоњене луке. Спољна обрада црквених фасада састоји се у скромној примени византијских мотива у керамопластичној декорацији.

Висина темеља зидова износи око 0,85 m. Фундирани су на дебелом слоју шљунка а изидани неједнако ломљеним каменом преко кога је наливен крупнозрнасти малтер.³⁶ Темељну зону надвисује изнад земље један ред фино обрађених тесаника, приближно исте величине (40x30), са степенастим испадом од 8 до 10 cm из равни зида. То је сокл, који се простира дуж објекта и прати косину терена.

Терен на коме је објекат саграђен благо пада ка истоку, па је било неопходно изравнати зидна платна. Западни зид није било потребно изравнавати, јужни и северни изравна-

ти су доста немарно и грубо, а источни зид, нарочито апсида, веома складно.

Заравнавање у источном углу јужног зида је постигнуто са три краћа реда опека, чија се дужина смањује што су ближе нивелети пода.³⁷ Затим следи ред грубо обрађених тесаника, изнад којих се могу препознати три реда опека. Подручје изравнавања завршава се редом доста добро обрађених тесаника који су одвојени насатице узиданим опекама. На сличан начин је вршено изравнавање источне половине северног зида. Између неколико редова опека повремено се јављају обрађени тесаници који се, ако су један до другог, одвајају насатице постављеним опекама. Са много више пажње изравнат је источни зид. Зона изравнавања је уклопљена у складан и декоративан изглед читавог зида. У најнижем делу апсиде, изнад сокла, у два реда су правилно поређане опеке, а изнад њих ред фино клесаних блокова сиге приближно истих димензија. Изнад овако изравнатог зида, до отприлике 50 cm висине, зидање је настављено хоризонталним редовима опеке.

Зидање опеком има на првом месту конструктивну улогу. Правилни редови опека који се надовезују на подручје изравнавања образују зону од опека. Она се на источној страни, у правилним редовима опека, простира до хоризонталног венца од једног реда опека поређаних на „зуб“, који се налази на висини од 1,5 m. Изнад зоне изравнавања северног и јужног зида зидање је такође настављено у доста правилним редовима опека: Тако су припремљене зидне масе биле у могућности да прихвате сложену конструкцију горњих зона.

Изнад зупчастог венца на источном зиду следе три правилна реда опека, а затим низ који чине по краћој страни усправно постављене опеке, са међупростором испуњеним са по две опеке, у два реда, по дужним странама. Овај декоративни детаљ оперважен је са горње стране једним редом опека. Горњи део апсиде

³⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Ниш у средњем веку, Историја Ниша 1*, Ниш 1983, 87; Марија Јанковић, *Епископије и Митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 16.

³¹ В. Марковић, *нав. дело*, 39, 48, 49.

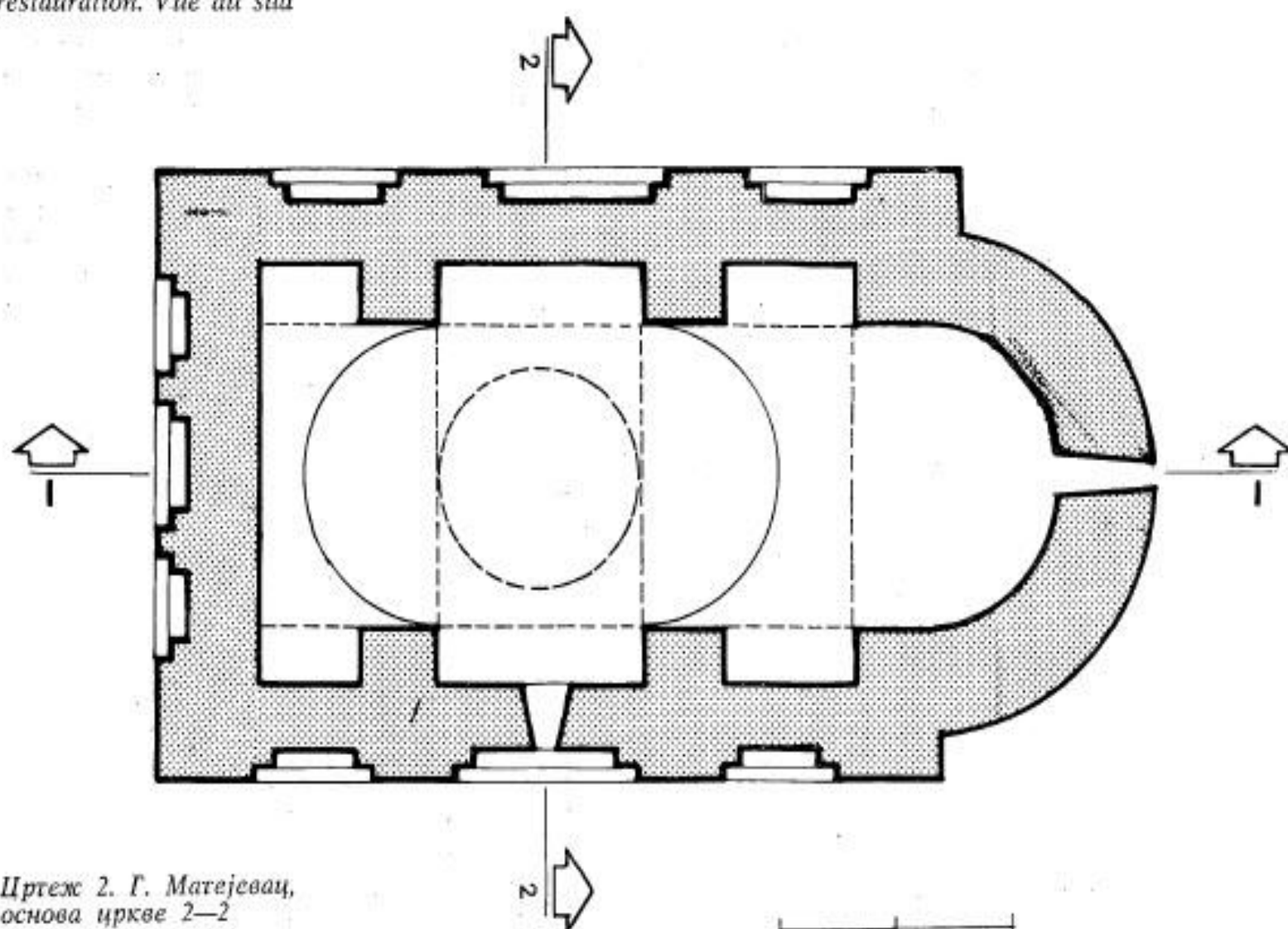
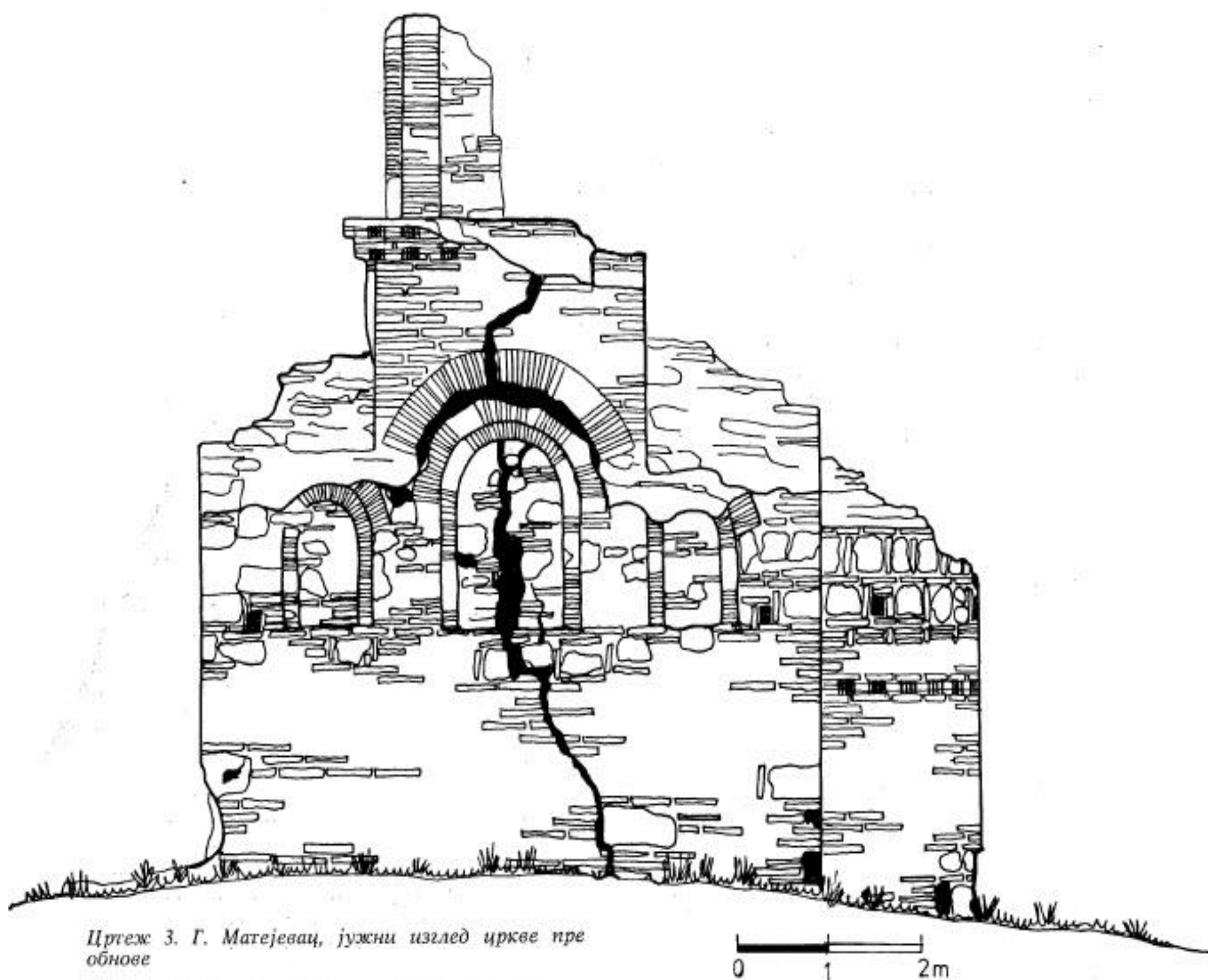
³² *Исто*, 87, са наведеном литературом.

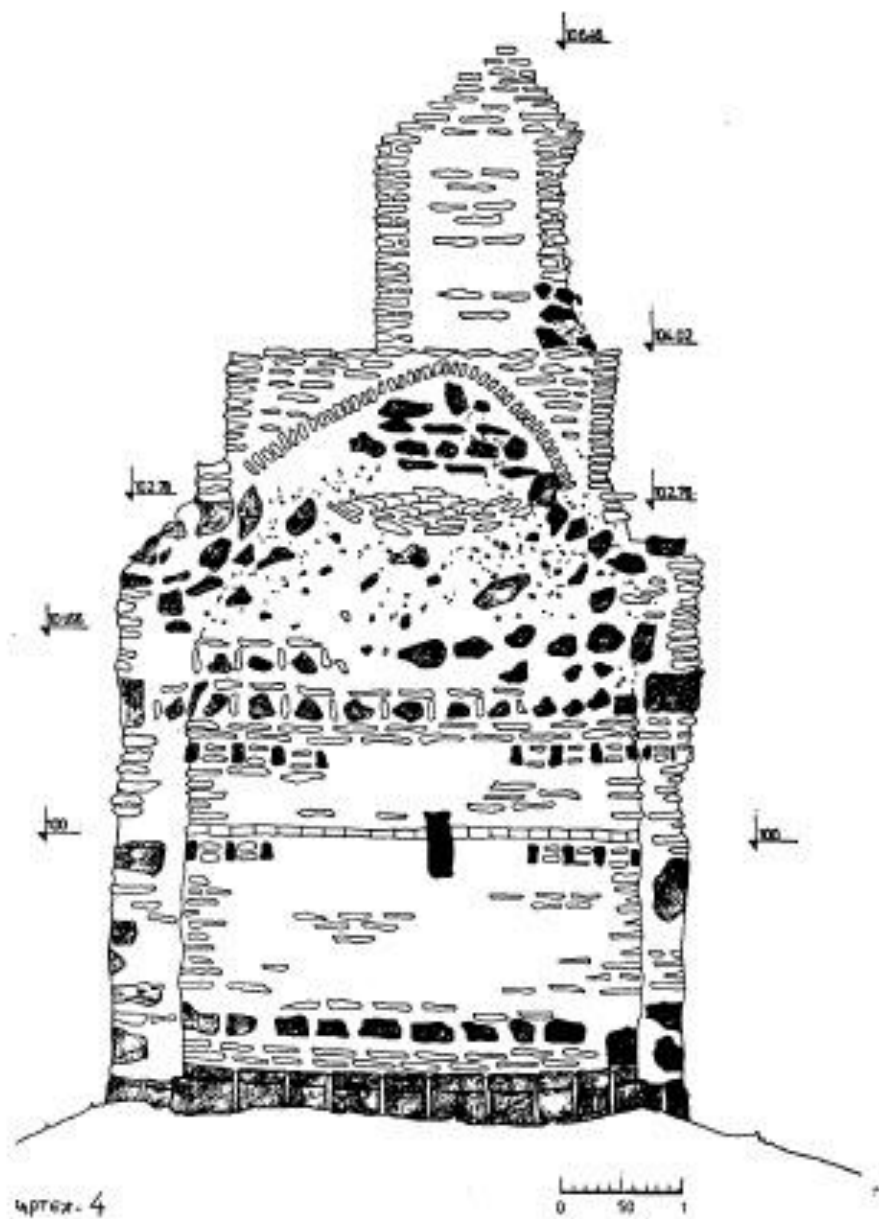
³³ В. Бурић, *нав. дело*, 241, сматра да је настала између IX и XI века; В. Марковић, *нав. дело*, 48, 49, да је старија од XII века.

³⁴ Михајло Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Гласник СКА (приступна беседа), Београд 30 октобар 1888, 34; В. Марковић, *нав. дело*, 49; Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

³⁵ Садашњи изглед објекта резултат је ангажовања арх. Александра Радовића и инг. Александра Блатника, заједно с ондашњим директором арх. Момом Митровићем.

³⁶ Б. Дељанин, *нав. дело*, 147. ³⁷ Црква је затечена без пода, тако да се не може са сигурношћу тврдити од чега је био сачињен (сада је бетониран).

Цртеж 4. Г. Матејевац, источни изглед цркве пре обнове

Dessins. 4. Gornji Matejevac. Église avant la restauration. Vue de l'est

зидан је ћелијастим начином³⁸, добро обрађеним тесаницима сиге урамљеним опекама, у два реда. У првом реду је неколико отвора за сантрачне греде, ћелијасто уоквирених опекама. Зид апсиде горе је оивичен венцем од тес терасто постављених опека, који прати доњу линију крова апсиде. Источни забат над апсидом зидан је наизменичним, али не и правилним редовима опеке и камена. Врх забата, који одговара полуобличастом своду источног травеја, наглашен је кратким испустом у простор. Изнад њега у подстрешју је карактеристичан тестерасти венац од једног реда опека.

У средишњем делу апсидалне зидне масе, у висини на зуб постављених опека чији низ пресеца, постављен је правоугаони прозорски отвор (20x60 cm). Према незнатним траговима у унутрашњости прозора може се претпоставити да је био затворен транзеном у штуку.

На северној, јужној и западној страни, изнад зоне од опека следе два реда фино клесаног камена урамљеног опекама, који су, опет, између себе раздељени са по пар хоризонталних редова опеке. Мада су урамљени камени блокови постављени на великој удаљености, ипак се разазнају два реда. Тај дворедни декоративни низ је на јужној страни доста поремећен, али је на северној и западној јасно видљив. У западном углу северне

странице, у доњи ред каменова уметнута је и античка стела.

Све три стране оживљене су са по три равне двостепене следе аркаде, које, на јужној и западној страни у потпуности одговарају унутрашњем склопу грађевине. На северној страни, су плитке аркаде померене ка истоку и то тачно за 25 cm, те се пројекција аркаде за ту дужину не поклапа са унутрашњом структуром храма. Прецизност којом је извршено одступање аркаде од унутрашњег склопа грађевине могла би да наведе на закључак да је овакав поступак био условљен одређеним конструктивним захватом. У жељи да грађевина добије на висини дошло је до занемаривања уобичајене византијске конструктивне логике. Одступање облика фасада од унутрашњег склопа грађевине кроз векове ће бити све израженије у византијској архитектури. У доцнијим временима, на многим српским црквама неусаглашеност односа фасада и унутрашњег склопа грађевине биће још наглашенија.³⁹

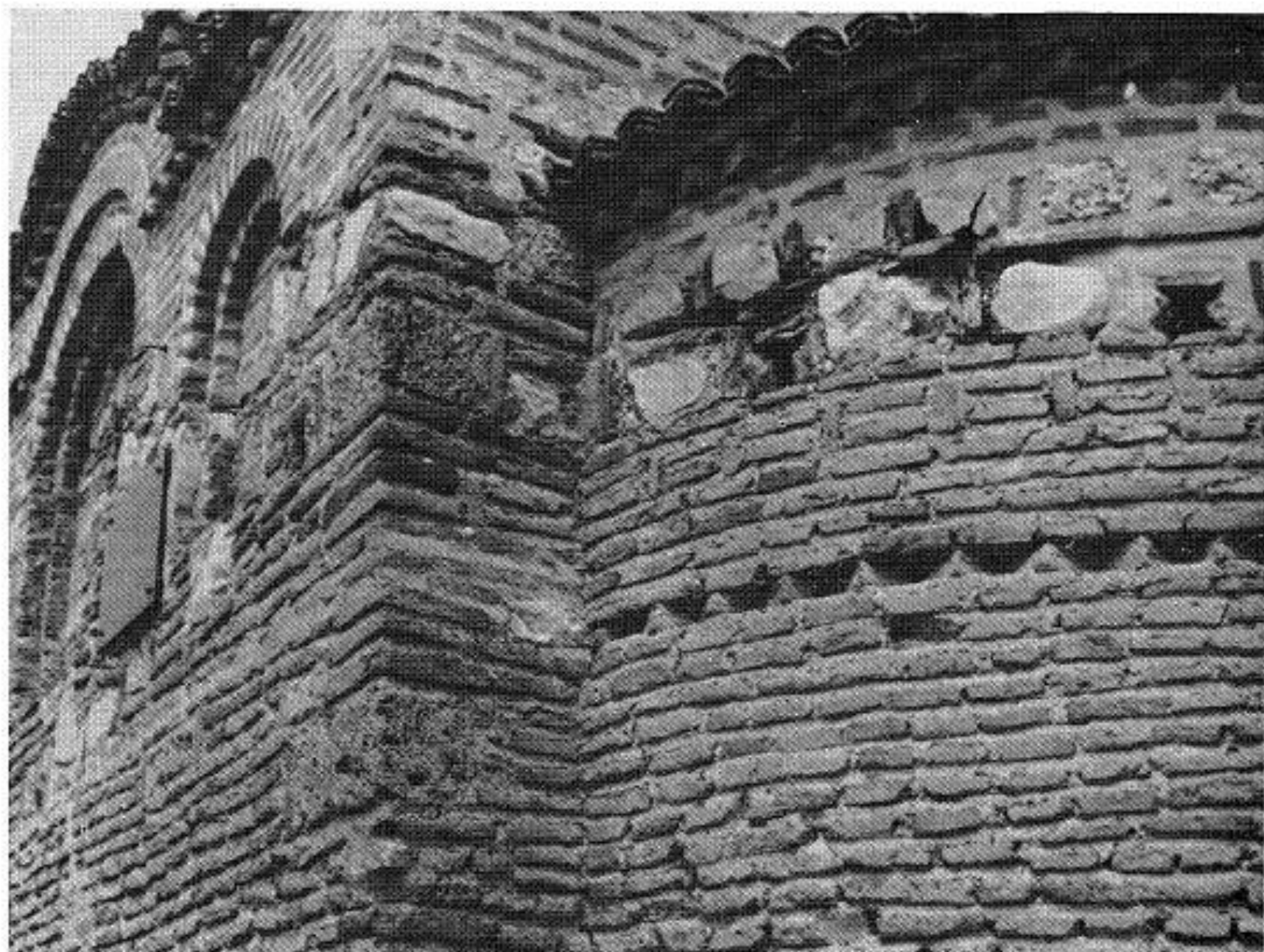
Изнад средишњих аркаде, које су и највеће, на северној и јужној страни, у простор је избачено чело носећих лукова, а на источној и западној чело лука полуобличастог свода. Рамена прислоњених лукова у врху забатних зидова ослањају се на једноредни зупчасти венац дуж подстрешја грађевине. На јужној страни, у средњој аркади, пробијен је конусно обликовани прозорски отвор.

Од доњих ивица ниша, у њиховој унутрашњости и између њих, све до зупчастог венца у подстрешју, зидање на северном, јужном и западном зиду вршено је неправилним комадима тесаника раздељеним неуједначеним хоризонталним редовима опеке.

На западној фасади изнад зоне од опека следи дворедни камени низ који прожима нише до висине њихових лукова. Унутрашњост ниша је изидана опеком од почетка лука. Троугласти одсечци који се творе са спољне стране архиволти ниша декоративно су испуњени опекама у облику слова „Т“, које као да придржавају по један фино обрађен квадер бигра, што се изнад ниша, у низу, простиру дуж западне фасаде, а раздељени су насатице узиданим опекама. Наизменичним зидањем камена и опеке испуњена је и унутрашњост лука полуобличастог свода западног травеја. Лук је са горње стране уоквирен редом опека, изнад

³⁸ Гојко Суботић, *Керамопластични украс, Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977, 43/4; — Келијаст систем зидања карактеристичан је за средњовизантијске грађевине у Грчкој, али је непознат другде у Цариграду, R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, ed. Penguin Books, 1975, 367, 385.

³⁹ S. Ćurčić, *Articulation of Church Facades During the First Half of the Fourteenth Century*, *Vizantijska umetnost početkom XIV veka*, Naučni skup u Gračanici 1973, Beograd 1978, 17—27.

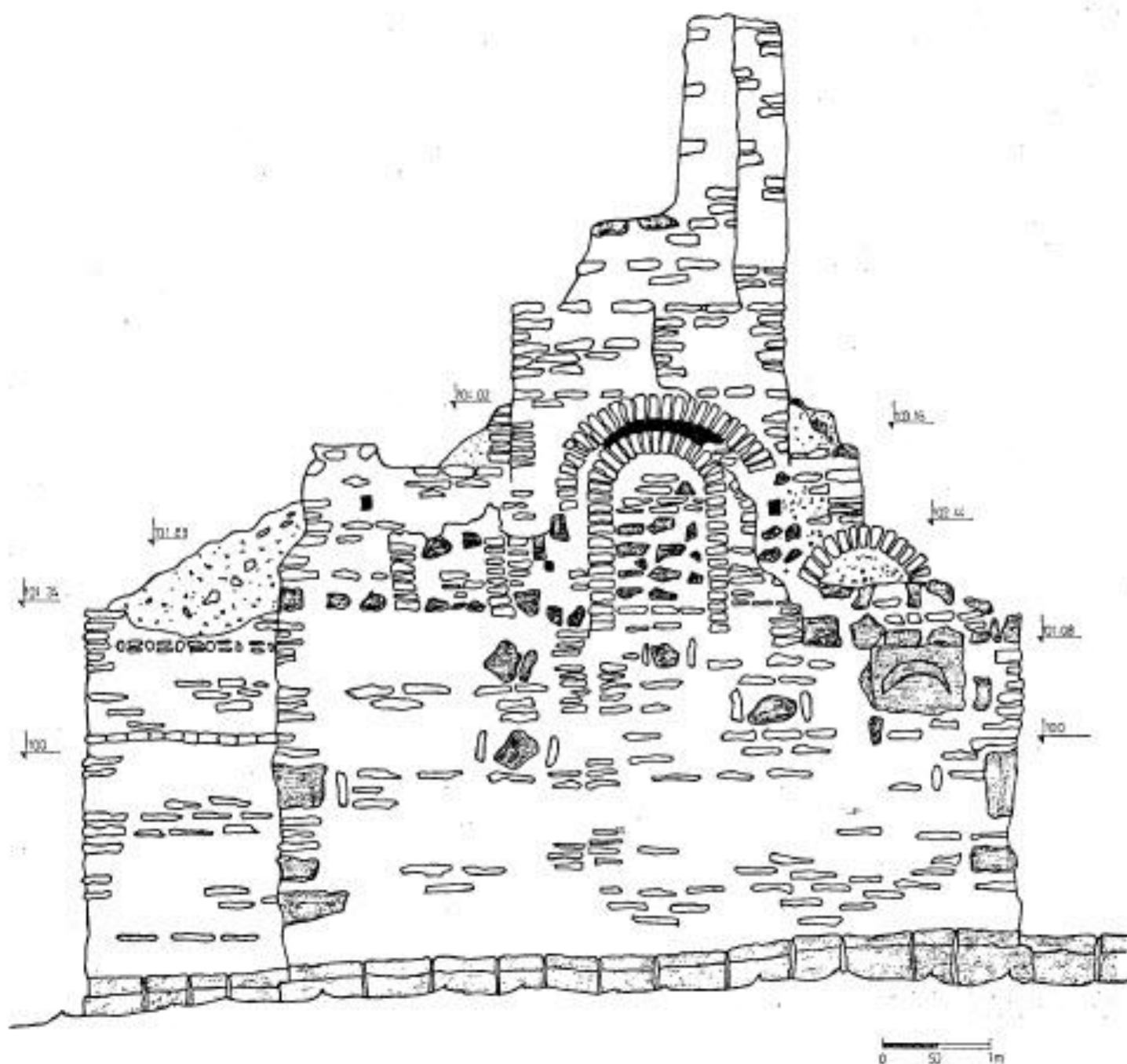
Сл. 3. Г. Матејевац, начин зидања апсиде

Fig. 3. Gornji Matejevac. Méthode de construction de l'abside

Сл. 4. Г. Матејевац, југоисточни изглед цркве после обнове

Fig. 4. Gornji Matejevac. Eglise après la restauration. Vue du sud-est.

Цртеж 5. Г. Матејевац, северни изглед цркве пре обнове

Dessins. 5. Gornji Matejevac. Eglise avant la restauration. Vue du nord

којих се простире једноредни зупчасти венац који благо прати његову кривину.

У храм се улазило са запада. Улазна врата нису цела затечена. Оно што је видљиво, а то су отисци у зиду од архитравне дрвене греде, упућује на једноставно решен правоугани улаз, док је данас лучно обликован.

Изузетну пажњу на матејевачкој цркви привлачи забат надгробне стеле, узидан у западни угао северне фасаде. Рађена је од камена пешчара и налази се у секундарној употреби као сполија. Доњи део стеле је нестао; међутим, један такав део затечен је у унутрашњости храма, где је, по свој прилици, служио као часна трпеза.⁴⁰ Са дужном опрезношћу могу се ова два фрагмента довести у везу. У лучно засведеном доњем делу поља је попрсје покојника, приказано спреда. У троугаоним пољима, лево и десно од лука, која су са доње стране ограничена лозицом, представљене су две крилате фигуре са гирландом у руци, по свој прилици ероси. Овај тип стела датује се од I до III века.⁴¹

Затечена овде у секундарној употреби, њена улога је двојака. Намерно постављена лицем према посматрачу и уклопљена у дворедни низ

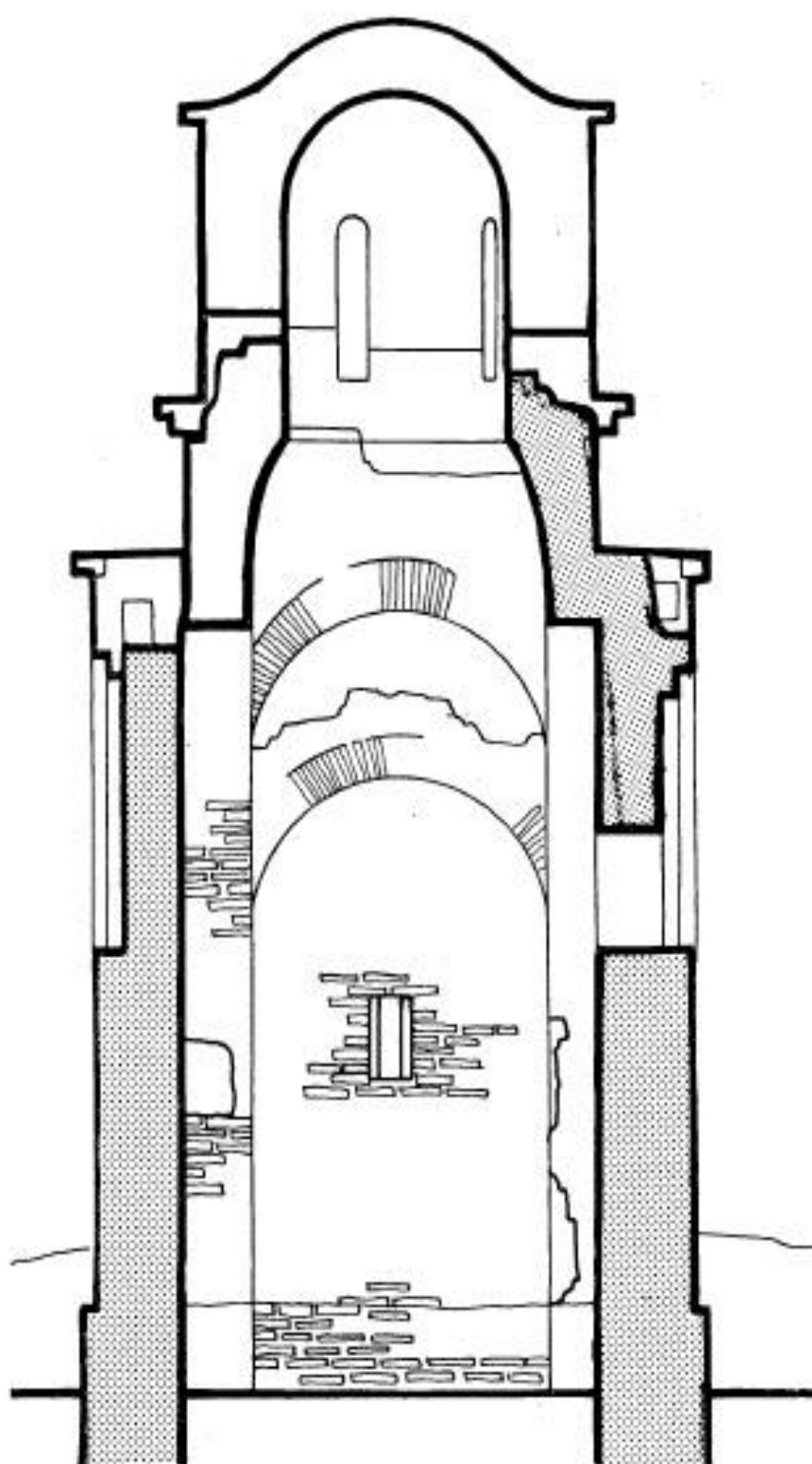
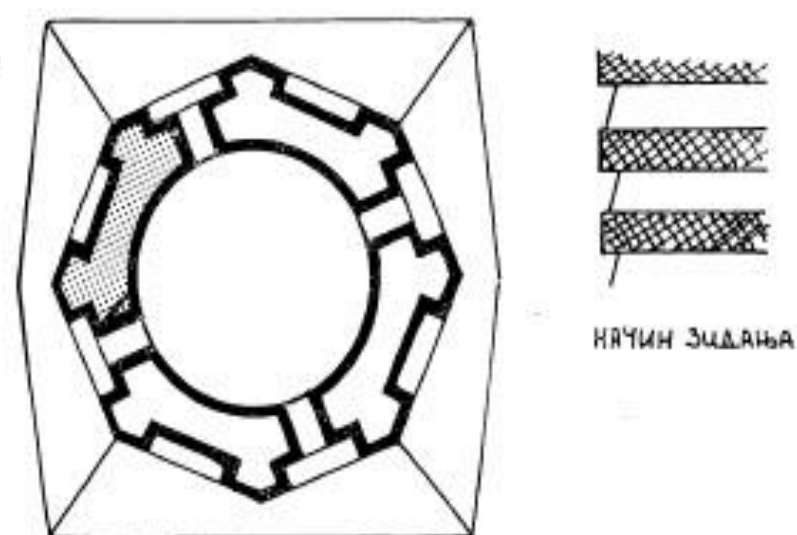
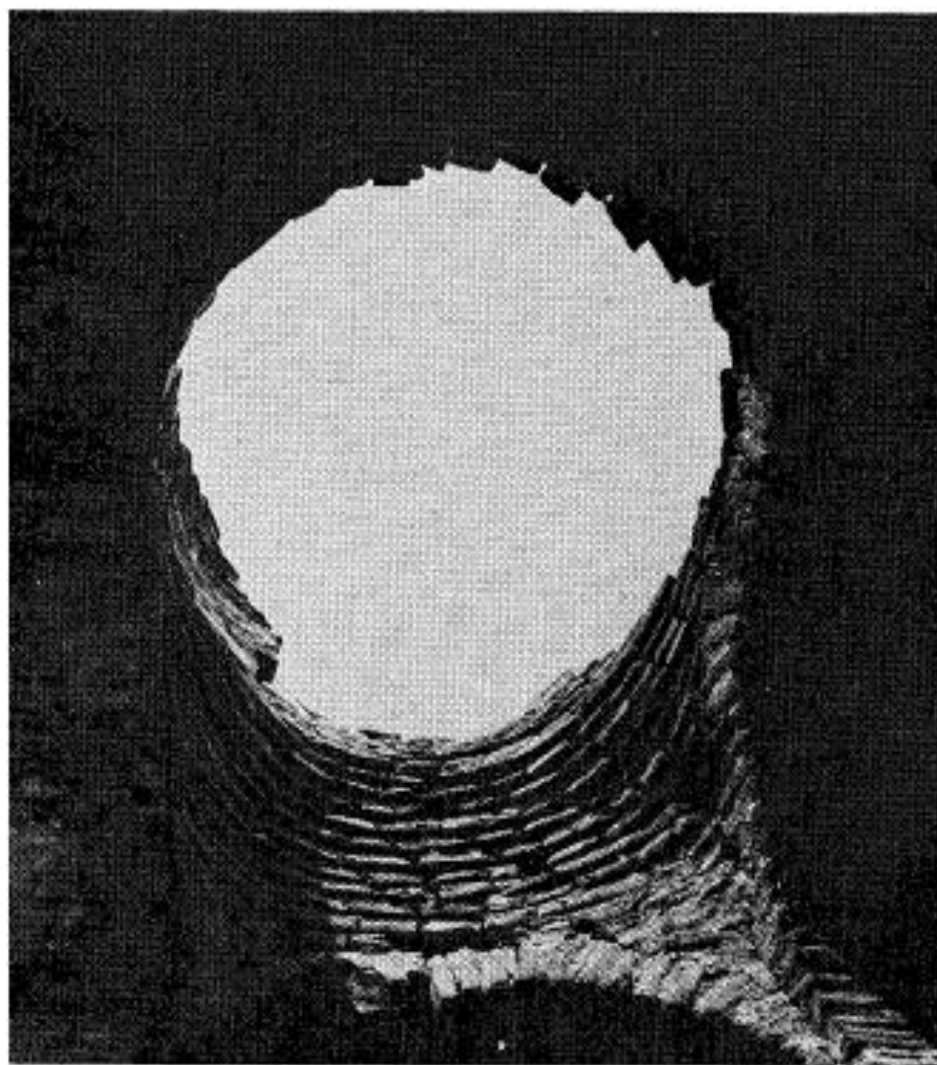
од тесаника открива њену декоративну намену и, наравно, као обичан грађевински материјал. Обичај да се користи старији грађевински материјал владари озакоњују од V века, те он с временом све више узима маха.⁴² Предложена систематизација И. Николајевић-Стојковић указује да је тежња за декорацијом и скулптуралним украсом у Србији и Македонији, посматрано у целини, према броју споменика израженија у XI него у XII веку.⁴³ Један од значајних архитектонских елемената на фасадама матејевачког храма су следе

⁴⁰ После обављених конзерваторских радова постављен је испред улаза у цркву, да би касније нестао.

⁴¹ Велика Даутова-Рушевљан, Римска камена пластика у југословенском делу провинције Доње Паноније, Нови Сад 1983, 4L. Пошто у ближој околини цркве приликом археолошких ископавања није констатована античка некропола, може се закључити да је овај фрагмент донесен са неке удаљеније некрополе.

⁴² Иванка Николајевић-Стојковић, Прилог проучавању византијске скулптуре од X до XII века из Македоније и Србије, ЗРВИ 4 (Београд 1956) 161.

⁴³ Исто, 184.

Сл. 8. Г. Матејевац, зона за повезивање
Fig. 8. Gornji Matejevac. Zone de joints.
Сл. 9. Г. Матејевац, куполни део пре обнове

Fig. 9. Gornji Matejevac. Coupole avant la restauration.

Цртеж 7. Г. Матејевац, попречни пресек после обнове, основа куполног дела

Dessins. 7. Gornji Matejevac. Coupe transversale après la restauration, base de la coupole.

аркаде. Средишњи део површине северне, јужне и западне фасаде рашчлањен је трима слепим аркадама са удвојеним луцима.⁴⁴ Средишња је већа од бочних на северној и јужној, а једнака осталима на западној страни. Рађене су са много пажње, посебно њихови удвојени луци који су са горње стране уоквирени венцем од једног реда хоризонтално постављених опека. Средишње аркаде северне и јужне стране наглашавају централни део храма. Мање аркаде са стране указују на источни и западни травеј. Овај карактеристични распоред слепих аркада у тројне скупине типичан је за цркве у облику уписаног крста са куполом и производ је структуралистичког начина обраде фасада.⁴⁵ Својим распоредом оне још увек прате унутрашњу структуру храма, за разлику од касновизантијске архитектуре у којој овај детаљ постаје мотив по себи.⁴⁶

У компоновању унутрашњег склопа грађевине значајно место заузимају пиластри. Својим распоредом, они матејевачку цркву деле на три неједнака травеја, од којих је средишњи, изнад којег је купола, највећи. Пиластри су правоугаоног облика (40x70 cm) рађени само опеком, зидани изједна са бочним зидовима. То је изведено тако што сваки други ред опеке пиластра залази у зидну масу, а сваки први ред зидне опеке залази у масу пиластра.⁴⁷ Међусобно су спојени луцима, те на тај начин образују поткуполни простор, припремајући се да прихвате куполу. У овој зони они имају конструктивну функцију и димензија им је одређена на основу величине лукова који треба да прихвате куполу.

Носачи куполе на унутрашњој страни зидова наглашени су и издвојени са спољне стране, што је типично за византијску архитектуру. Продужења свода на источној и западној страни и лука на северној и јужној, у облику прислоњених лука на забатима, исто су тако својствена византијској архитектури XI и XII века, а на споменицима насталим касније она су мање изражена.⁴⁸

Поткуполна конструкција матејевачке цркве изведена је по законитостима које условљава конструктивни склоп у облику сажетог уписаног крста. Попречни и подужни луци ослоњени на пиластре творе зону за повезивање која од правоугаоне основе у подножју омогућава прелаз ка кружној куполи.⁴⁹ Зону за повезивање чине пандантифи заједно са шест надзиданих редова опеке. Пандантифи су зидани хоризонталним редовима опеке са испуштањем сваког следећег реда. Изнад њих је надзидано шест редова опеке у облику неправилне елипсе. Ова деформација је постигнута неуједначеним испуштањем хоризонталних редова опеке, што је било условљено правоугаоним поткуполним простором пренесеним из основе. Из овог правоугаоног облика поткуполног простора произишао је облик неправилне елипсе у зони за повезивање, што се одразило на спо-

љашности кубичног постоља. Тако су западна и источна страна; кубичног постоља благо преломљене у правцу подужне осе грађевине, творећи шестоугаоник неједнаких страница, начињен у целини од опека, добро прихвативши осмострани тамбур чије су све стране исте величине. На овај начин решено кубично постоље, чија је спољашност непосредан одраз његове унутрашњости, дало је цркви у Матејевцу особено обележје. Постоље кубета, својим архаичним шестостраним обликом и малом висином, потврђује присуство византијских мајстора. У даљем свом развоју на нашем подручју, постоље куполе ће представљати значајну стилску компоненту споменика рашкешколе.⁵⁰

Овако организован поткуполни простор имао је неке конструктивне предности. Правоугаоник из основе, уз мале исправке, преко подужних и попречних лукова, пренесен је у поткуполни простор. Одавде, у зони за повезивање, уз помоћ пандантифа и надзиданих шест редова опеке, испуштањем опека у простор, врши се корекција углова и страница правоугаоника, творећи неправилну елипсу. Елипса је својим обликом лакше могла да прихвати кружни тамбур. Због овог поступка пречник кружног тамбура је много мањи од ширине грађевине, што, заједно са правоугаоним основама травеја, представља још једну од особености старијих грађевина.⁵¹

Овако конципирана зона за повезивање⁵² омогућила је да се правоугаоник из основе преведе у кружну основу тамбура. На жалост, приликом конзерваторских радова нису уочени подаци о првобитном облику тамбура. На ивици сачуване половине прозора на тамбуру јасно се види испуштање редова опека према унутрашњости да би се елипса скратила у круг, али је приликом радова тамбур президан у облику који се не подудара с првобитним. По првобитном решењу матејевачку цркву треба сврстати у групу објеката са уобичајеном

⁴⁴ А. Дероко, *нав. дело*, 13; Б. Бошковић, *нав. дело*, 103.

⁴⁵ S. Ćurčić, *нав. дело*; Војислав Кораћ, *Две градитељске фазе на цркви Св. Николе у Прилепу*, Зборник посветен на Бошко Бабику, Прилеп 1986, 124.

⁴⁶ *Исто*, 124.

⁴⁷ Овај податак је сасвим довољан да одбаци свако даље размишљање да су у питању две фазе градње.

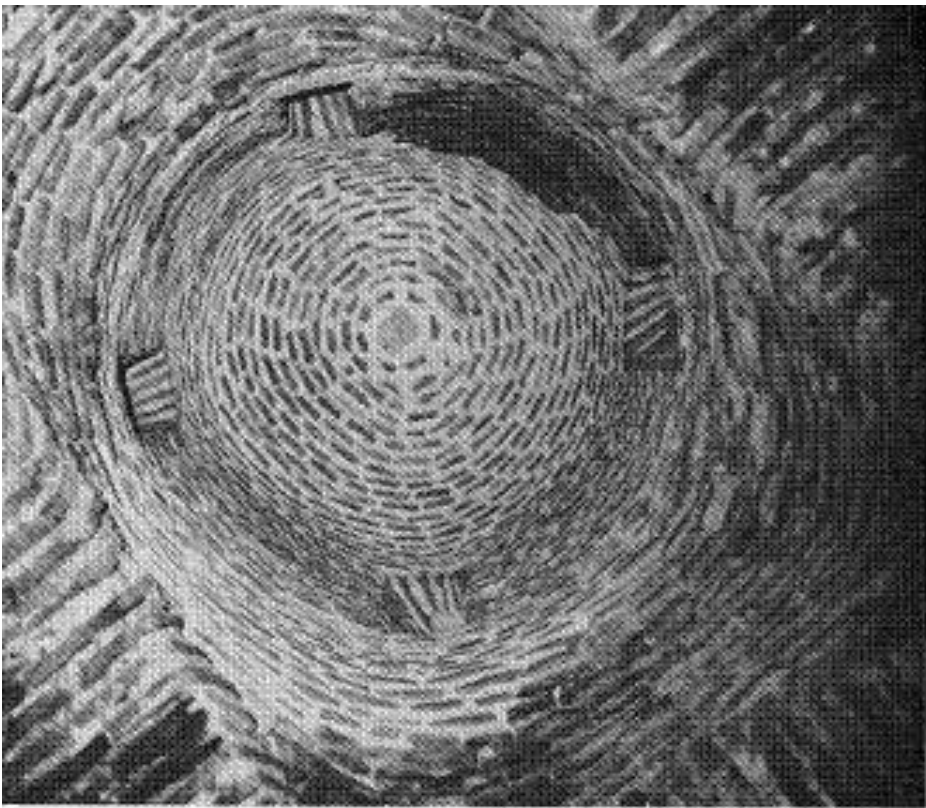
⁴⁸ Милка Чанак-Медић, *Првобитна замисао куполног дела Богородичине цркве у Студеници*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 28, 29 (са наведеном литературом).

⁴⁹ *Исто*, 28.

⁵⁰ А. Дероко, *нав. дело*, 56; Ј. Нешковић, *нав. дело*, 146.

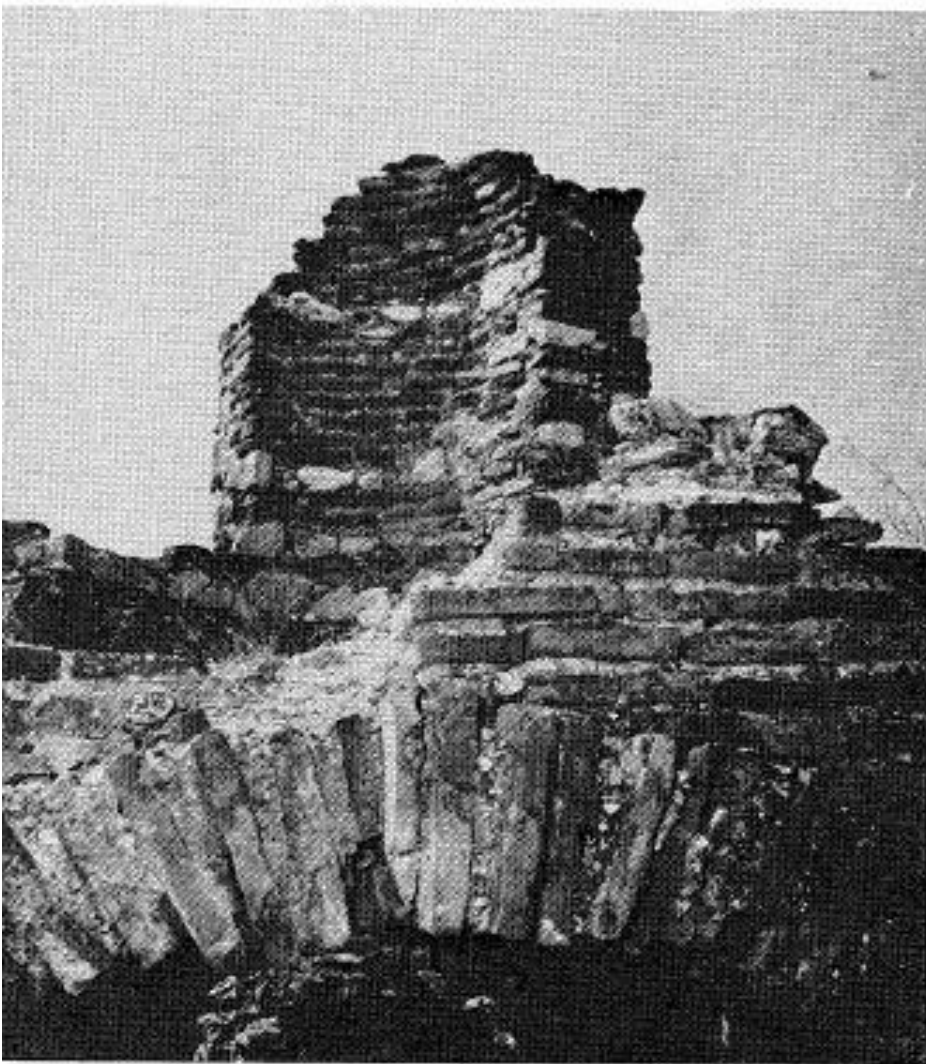
⁵¹ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 147.

⁵² То је разлог због којег је Т. Нешковић сврстава у грађевину са неуобичајеном конструкцијом куполе.

Сл. 10. Г. Матејевац, унутрашњи изглед куполног дела после обнове

Fig. 10. Gornji Matejevac. Partie intérieure de la coupole après la restauration

Сл. 11. Г. Матејевац, спољни изглед куполног дела пре обнове

Fig. 11. Gornji Matejevac. Extérieur de la coupole avant la restauration

кружном основом куполе и тиме искључити сва могућа размишљања на основу садашњег елипсастог облика куполе матејевачке цркве. Тамбур куполе изнутра је округао, док споља има осмострани облик. Његове једнаке стране ослањају се на шестострано подножје кубета. Углови тамбура матејевачке цркве, као и постоље куполе, оријентисани су на специфичан начин, у правцу главне подужне осе грађевине. Успешним усаглашавањем прелома страница тамбура и подножја, централни део грађевине посебно је наглашен.⁵³ Тамбур је зидан уобичајеним византијским поступком који се састоји у наизменичном смењивању камена и опеке (*opus listatum*). Стране су му оживљене слепим аркадама чији су луци уоквирени радијално постављеним опекама, а ове венцем који чине хоризонтално узидане опеке. Свака друга аркада пробијена је правоугаоним прозорским отвором (укупно их има четири). Прозори су конусно обликовани и засвођени полукругом. Кубе је засвођено калотом у чијем се подстрешју простире једноредни зупчасти венац.

Унутрашњи простор грађевине најбоље осликавају кровне површине на чијем је пресеку купола. Оне крстообразним обликом, са краковима крста ограниченим калканима, откривају грађевину типа сажетог уписаног крста. У њиховом подстрешју се простире карактеристичан венац од једног реда опека постављених „на зуб”.

Кроз цело кубе и по средини зидних платана, у висини доње ивице слепих аркада, провучен је дрвени серклаж. Од њега су данас споља видљиви отвори од дрвених греда, док су у унутрашњости зидних маса приликом конзерваторских радова пронађени и остаци греда.

Унутрашњи простор грађевине уобличен је разноврсним сводним и лучним конструкцијама. За разлику од спољашности, зидање је изведено претежно у опеци. Камен се јавља у висини до 1 m од нивоа пода и у одсечцима прислоњених лукова, који су испуњени доста правилним квадерицама сиге, разделеним хоризонталним редовима опеке.

Занимљива је техника градње која се може употребити при одређивању времена настанка објекта. За зидање цркве коришћене су црвено и жуто печене опеке, приближно исте величине (33x30x5 cm). Везивни материјал је хидростатни (водонепропусни) малтер, који се састоји од креча, песка и ситно туцане опеке. Повезивање између редова опеке вршено је закошеним малтерним спојницама, које су око 3 cm увучене од ивице горње опеке, а долазе до саме ивице доње опеке. Дужина косине варира од 1,5 до 2 cm, док је њихова

⁵³ Сматра се да је решење по коме се углови, а не стране, налазе у правцу главне осе грађевине оријенталног порекла: G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, 54; А. Дероко, *нав. дело*, 16—17.

висина приближно једнака дебљини опеке, понегде и већа. Судећи по дебљини опека и висини малтерних спојница, може се закључити да је у питању објект настао свакако после IX века.⁵⁴ Зидане закошеним малтерним спојницама срећемо у X веку у портику Св. Софије у Солуну. Можда није случајно да се зидане конусно профилисаним малтерним спојницама среће у црквама Панахрантос (ФенериИсаамија) и Мирелиону (Будрумцамија) из XI века — што у ствари одражава манир читаве ране фазе средњовизантијског грађевинарства у Цариграду.⁵⁵ Према томе, зидане закошеним малтерним спојницама може се приписати XI веку.⁵⁶

Ивице фасада Латинске цркве местимично су поравнате крупним угаоним тесаницама од сиге. Тесаници су постављени у размаку од 90 cm, и то нарочито прецизно на источним угловима грађевине.

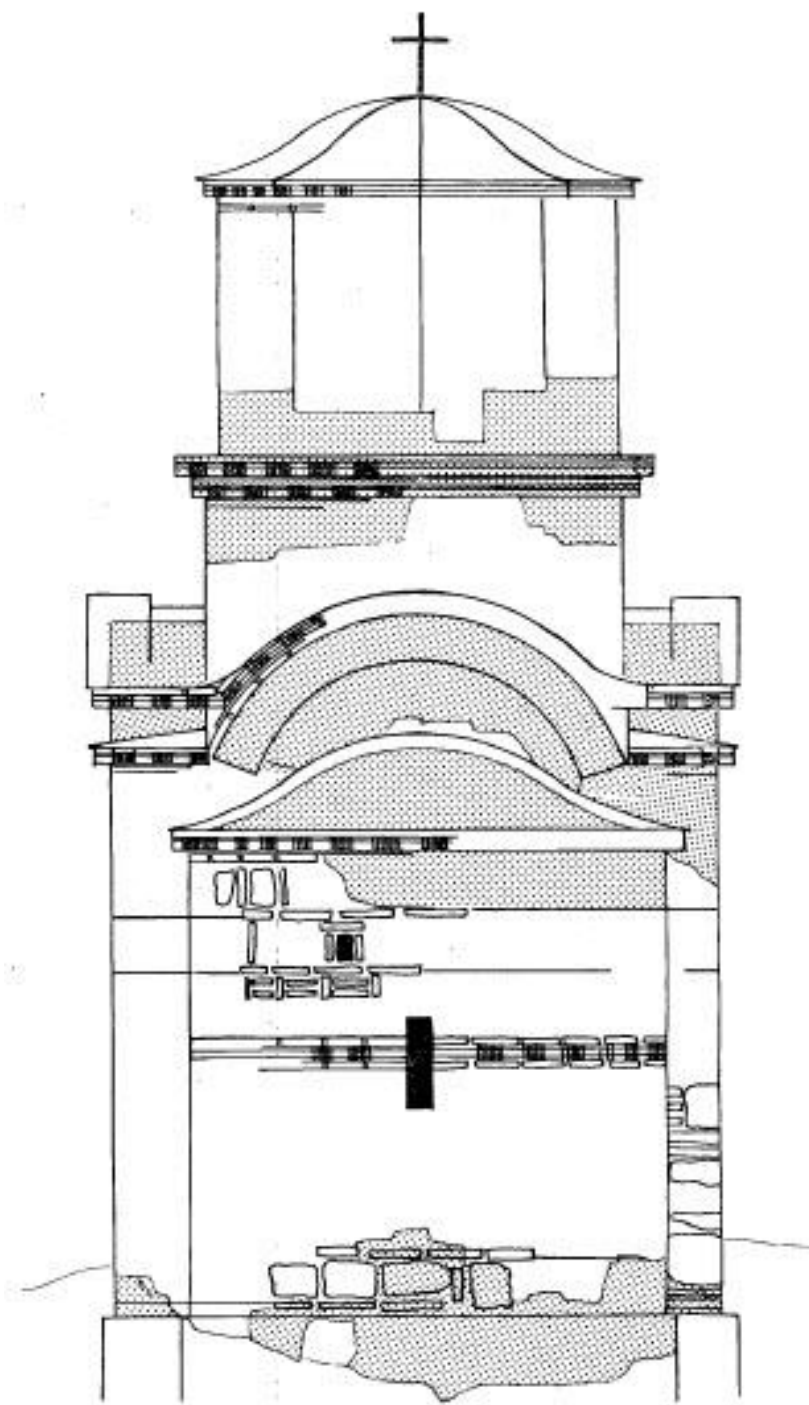
У унутрашњости храма, у простору проскомидије, налази се једна мања четвртаста ниша (35x45 cm), која је испустом повезана са још мањом нишом (30x30 cm) у северном зиду. Овакав положај ниша свакако је био условљен одређеним литургијским потребама из времена у коме је црква саграђена. На северној и јужној страни, а на висини од 2 m од данашњег нивоа пода, налази се по један четвртаст усек (15x30 cm), који су по свој прилици служили за учвршћивање олтарске преграде.

Закључак

Споменици из XI и XII века на нашем културном подручју значајни су с једне стране као део византијске провинцијске архитектуре, а са друге представљају основицу на којој се развило српско средњовековно градитељство.⁵⁷

О генези и развоју цркава у облику уписаног крста мало је писано.⁵⁸ Изгледа да план води порекло од „компактних куполастих базилика“ из познијег раздобља Јустинијанове владавине⁵⁹ настављајући да живи током целог средњег века. Посебно је он обележио средњовизантијски период. Виталност овог архитектонског концепта византијско градитељство показује и поред извесних измена у неколико најпознатијих византијских цркава: црква Кимисис у Никеји, Св. Софија у Солуну, Календерцамија и Булцамија у Цариграду.⁶⁰

Још увек није утврђен приоритет Цариграда или, можда, провинције у настанку овог типа грађевина. Свакако да је престоница морала дати изванредне примере цркава крстастокуполног плана. Да је тако било указује и дивљење руских посетилаца цариградским црквама управо оваквог облика, који је доцније, код најсвечанијих храмова, понављан по чи-

Цртеж 8. Г. Матејевац, источни изглед цркве после обнове

Dessins 8. Gornji Matejevac, Eglise après la restauration. Vue de l'est

тавој Русији: Св., Софија у Кијеву (1037—46), Спасопреображенски у Чернигову (1036) и Софијски сабор у Новгороду (1045—52), све из XI века.⁶¹ Ако бисмо, пак, тражили извештај предложака грађевина у облику уписаног крста у средњовизантијском раздобљу, онда бисмо

⁵⁴ R. Krautheimer, *нав. дело*, 309.

⁵⁵ *Исто*, 382/3.

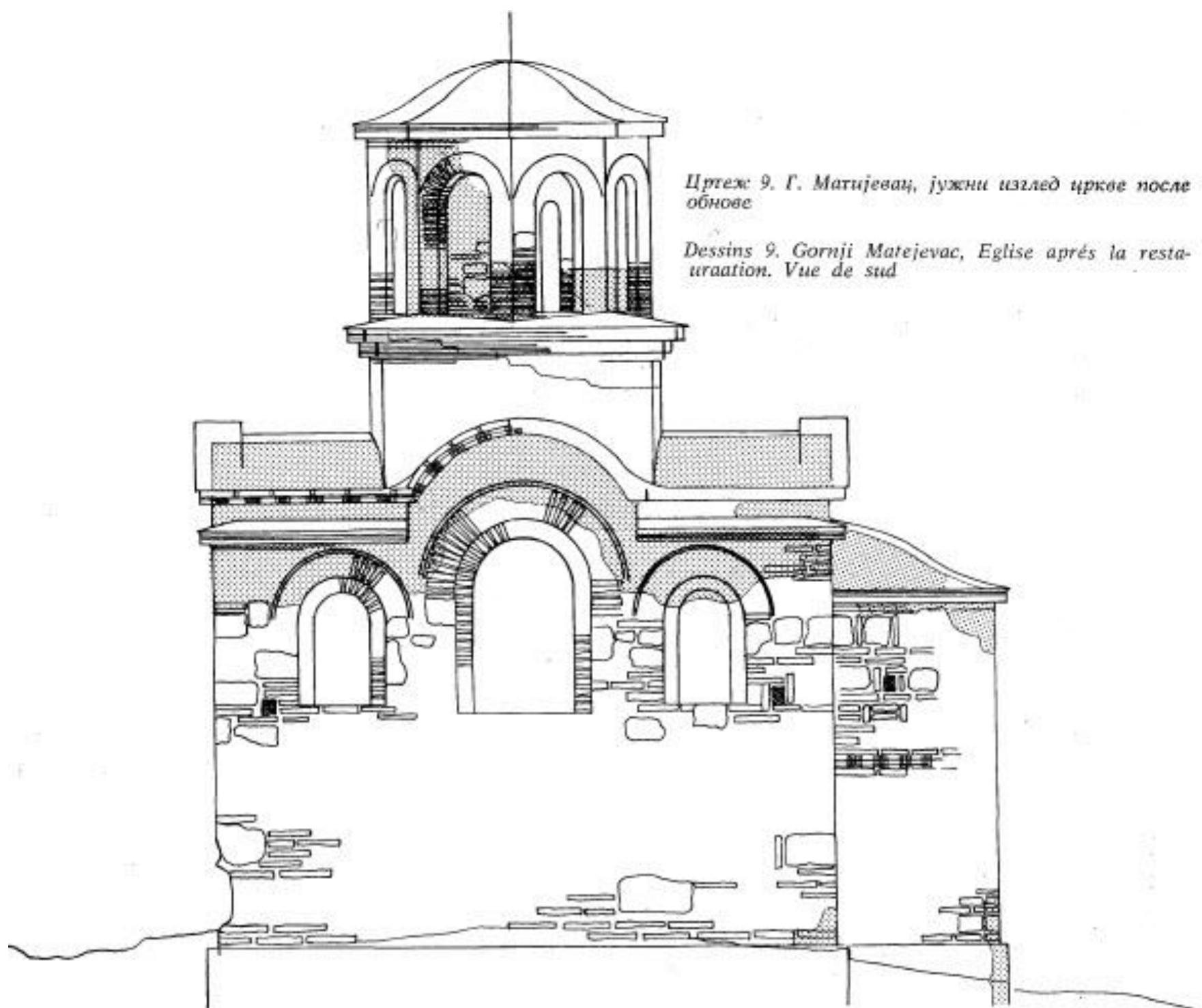
⁵⁶ *Исто*, 385.

⁵⁷ Војислав Кораћ, *О природи обнове и правцима развоја архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, ЗРВИ 8/2 (Београд 1964) 211.

⁵⁸ R. Krautheimer; *нав. дело*, 299—315; Војислав Кораћ, *Једнобродна црква са куполом у византијској архитектури XI и XII века*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 77—85.

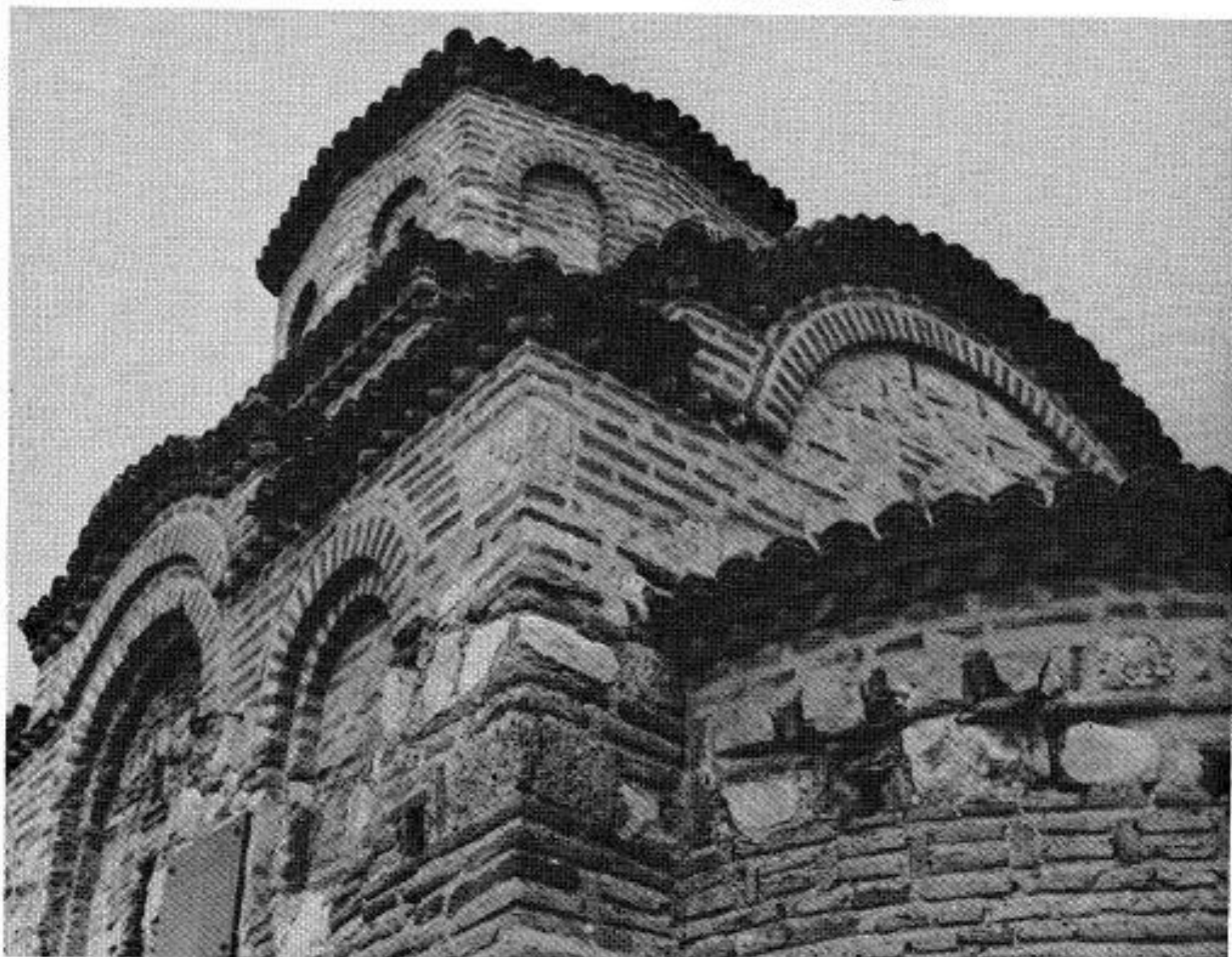
⁵⁹ R. Krautheimer, *нав. дело*, 310.

⁶⁰ *Исто*, 307.

Сл. 12. Г. Матејевац, распоред кровних површина цркве

Fig. 12. Gornji Matejevac. Disposition des surfaces de couverture de l'église.

најпре узели цркву Неа Мони на острву Хиосу.⁶²

Црква у Матејевцу поседује све елементе својствене средњовизантијским црквама у облику сажетог уписаног крста. На четвртасту основу малих димензија постављено је кубе са ниским тамбуром⁶³, чији је пречник мањи од ширине наоса.⁶⁴ Полихромни ефекат, постигнут наизменичном употребом камена и опеке, одраз је оновременог византијског градитељства.⁶⁵ У прилог томе говори и надзиђивање у облику неправилне елипсе, чији спољни облици резултирају архаичним, неразвијеним куполним постољем и кубетом, што има далеки праузор у рановизантијској уметности.⁶⁶ Тражење узора у овој архитектури један је од карактеристичних обележја нашег градитељства пренемањихког периода.⁶⁷ Забати ојачани прислоњеним луцима на северној и јужној страни својствени су византијској архитектури XI—XII века.⁶⁸ Рашчлањеност фасада, која ће у каснијим временима изгубити везу са унутрашњим склопом грађевине, посредно упућује на њену старост и цариградску архитектуру.⁶⁹ Ако се употреба античке сполије може схватити као тежња за скулптуралним украсом, онда и то сврстава Латинску цркву у групу споменика XI века.⁷⁰ Ћелијасте систем зидања и венац зупчасто постављених опека сродни су са грчким споменицима с краја X и из прве половине XI века⁷¹, а зидање закошеним малтерним спојницама може се најпре приписати XI веку.⁷²

Црква у Горњем Матејевцу има јединствену архитектонску замисао. У техници градње то се очитује правилним смењивањем слојева од опеке и слојева са наизменичним зидањем камена и опеке. Потпуна повезаност пиластара са бочним зидовима потврђује једновременост њихове градње. Матејевачка црква изграђена је, дакле, по једној замисли и у једном даху.

Као једна од првих грађевина насталих после поновног успостављања византијске власти у XI веку, она је по свој прилици дело византијских мајстора, који су вероватно радили по налогу неког локалног достојанственика. Веза са престоничком архитектуром може се претпоставити због конструктивног склопа грађевине, и структуралне обраде фасада. Одговарајући пример у Цариграду, ипак, недостаје због малог броја очуваних споменика.⁷³

С друге стране, начин зидања наизменичним редовима камена и опеке⁷⁴, као и „ћелијасте“ систем зидања те рашчлањивање апсиде венцем на „зуб“ постављеним опекама, упућује на Грчку. У Атини све грађевине XI века (црква Св. апостола, црква Спаситеља Ликодиму, црква Св. Теодоре, црква Капникареја) су са куполом у средини и без пластичног украса. Једини украси су им зупчасти редови, који на различитим местима опкољавају грађевину.⁷⁵ Сродне грађевине из овог периода срећемо и

на Кипру (Св. Јован Хризостом, Панагија Аракос у Лагудери), Криту (Св. Никола код Кириакоселија, Хромонастири у области Ретимнона), другим областима Грчке (Св. Петар у Каливиа Кувари, црква у Апидији⁷⁶) и код нас.⁷⁷ На нашем тлу је веома мали број сачуваних византијских грађевина из пренемањихког периода. Један број ових цркава сродан је цркви у Матејевцу планом у облику сажетог уписаног крста: Стара Павлица, Св. Ђорђе у Звечану, Св. Ђорђе у Горњем Козјаку⁷⁸, Св. Леонтије у Водочи и црква у Дренову, две последње из XI века.

Мада је матејевачка црква део византијског градитељства, она је ипак само један од његових провинцијских варијанти.⁷⁹ За сада је немогуће наћи тачно место матејевачком храму у поменутој групи стилски сличних споменика.⁸⁰ По плану, конструктивном склопу, стилским детаљима те облицима кровова, техници зидања, а нарочито по полихромној обради фасада изведеној употребом камена и опеке, она недвосмислено упућује на архитектуру која се јаче развијала на подручју Македоније и Бугарске. По начину зидања и тежњи ка керамопластичном украсу фасада, претпостављамо да је Латинска црква настала под византијским утицајем из Грчке. Матејевачка црква припада ланцу цркава облика сажетог уписаног крста, пореклом из Византије⁸¹ распрострањених широм јужног (делом и средњег) приморја⁸², чија ће се традиција наставити у рашкој архитектури. Не може се рећи да је претходила или била прототип али је матејевачка црква свакако била у видокругу градитеља чија ће се делатност касније назвати рашком стилском групом.

У досадашњем датовању матејевачке цркве неоспорна је сагласност већине истраживача да она припада пренемањихком периоду. Највећи број аутора смешта њену изградњу у раздобље од IX до XI века.⁸³ Ми смо у досадашњој аргументацији сузили време њеног настанка на XI столеће. Дванаести век као време настанка цркве одбацили смо пре свега због тадашњих историјских околности у нишкој области. Због свега тога, неопходно је размотрити оквири историјских збивања у Нишу и околини током XII века.

За време владавине Манојла I Комнина (1143—1180) и његових ратовања са Србима и Угарима⁸⁴, али и током целог XI века, Ниш се налазио у правцу византијских похода и био главна раскрсница. Византијска војска је обавезно долазила до Ниша, и тек од њега усмеравала своје снаге у зависности од потреба.⁸⁵ Византинци су у целом XII веку, борбама против Угара и Срба, били непосредно везани за Ниш, као једну од значајнијих војних база.⁸⁶

Тешко је и претпоставити да се у овим ратним временима, нарочито у пограничним областима⁸⁷, приступало градњи сакралних обје-

ката. Градитељска активност у периоду најжешћих борби за време Манојла I Комнина била је усмерена на подизање фортификационих објеката. О томе постоји и један податак код Никите Хонијата, који описује активност Византинаца на обнови градова после пада Земуна 1165. године и изричито казује да „и сам Ниш окружише зидовима”.⁸⁸ Ако је у том периоду нешто и грађено од сакралних објеката у нишкој области, онда је то свакако било унутар градских бедема, иза којих је постојала извесна заштита.

С друге стране, нишка епископија била је материјално најстабилнија у првој половини XI века. Мишљења смо да је матејевачка

црква подигнута управо обновом византијске власти у нишкој области. Према свему, изградњу матејевачке цркве треба сместити у прву половину XI века, пре устанка под Петром Дељанином (1040—1041), када је побуна захватила и Ниш. У насталим несигурним временима можда треба тражити разлог због кога матејевачки храм после подизања није био живописан.

Детаљном анализом облика цркве и упоредним тумачењем историјских извора покушали смо да установимо стилску припадност, време настанка и првобитну посвету цркве. Нова систематска археолошка ископавања могла би да помогну да се разреши ова и сва друга питања.⁸⁹

⁶¹ Исто, 309; Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976, 99.

⁶² В. Кораћ, *Једнобродна црква са куполом*.

80.

⁶³ Б. Бошковић, *Извештај и кратке беседе са путовања*, 186.

⁶⁴ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 152.

⁶⁵ А. Grabar, *нав. дело*, 92; А. Дероко, *нав. дело*, 13.

⁶⁶ У ранохришћанској архитектури, зарубљивањем страница квадрата долазило се до неправилног круга, што је учињено и у Св. Софији у Солуну: Б. Бошковић, *нав. дело*, 79. У Матејевцу се корекцијом углова правоугаоника дошло до неправилне елипсе.

⁶⁷ Ђ. Stričević, *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe — XIe siècles*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 165—211.

⁶⁸ Милка Чанак-Медић, *нав. дело*, 30.

⁶⁹ В. Кораћ, *Једнобродна црква са куполом*..., 83; Andre Grabar, *Vizantija*, Novi Sad 1969, 90.

⁷⁰ Иванка Николајевић-Стојковић, *нав. дело*, 161.

⁷¹ R. Krautheimer, *нав. дело*, 396.

⁷² Исто, 385. Другу градитељску фазу Св. Прокопија, а у Прокупљу, према најновијим истраживањима Срђана Бурића, чини зидање правилним редовима опеке са закошеним спојницама, које се према откривеној фресци може прецизно датовати у прву половину XI века: Г. Милошевић—С. Бурић, *Црква Св. Прокопија у Прокупљу*, Старица XXXVIII/1987, Београд 1988, 89, 96, 99. Треба имати у виду и одређену сличност у техници зидања матејевачке цркве са зидањем цркве Св. Николе у Куршумлији и то са њеним средишњим, можда старијим делом, као и са техником зидања Богородичине цркве код Куршумлије: Б. Вуловић, *Црква Св. Николе код Куршумлије*, Зборник архитектонског факултета III, Београд 1957, 13, 14.

⁷³ В. Кораћ, *Једнобродна црква са куполом*..., 83; А. Grabar, *нав. дело*, 90; Б. Вуловић, *нав. дело*, 14.

⁷⁴ В. Кораћ, *Белешке о начину рада византијских клесара у XI веку*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 49.

⁷⁵ А. Grabar, *нав. дело*, 95/96.

⁷⁶ Ејнар Diggve, *нав. дело*, 74 и сл. 7.

⁷⁷ В. Кораћ, *Једнобродна црква са куполом*...,

78/80 (са наведеном литературом).

⁷⁸ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 136/137.

⁷⁹ В. Кораћ, *О природи обнове*..., 211.

⁸⁰ В. Кораћ, *1 еднобродна црква са куполом* ..., 77.

⁸¹ В. Кораћ, *О природи обнове*..., 223.

⁸² E. Diggve, *Crkva Sv. Luke...* ; Т. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg veka (tipološki osvrt)*, Beretićev zbornik, Dubrovnik 1960, 33—47; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 19—22; Ј. Нешковић, *нав. дело*, 147—153 и даље.

⁸³ В. Бурић, *нав. дело*, 241; В. Кораћ је ставља у преднемањихко доба, значи пре XII века — *Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу*.

⁸⁴ Искрпну расправу о томе урадио је Љ. Максимовић, *Србија у правцу византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (Београд 1983) 7—19.

⁸⁵ Исто, 18.

⁸⁶ Не треба заборавити походе крсташа који нису мимоишли Ниш, а о чијем вандалском понашању, ван сигурних бедема Ниша, имамо доста писаних података — Ј. Калић Мијушковић, *Доба византијске власти, Историја Ниша*, Ниш 1983, 84/85. Треба споменути и то да после обнове бугарског царства 1187. и организовања трновске архиепископије од 1185—1204. Ниш остаје под јурисдикцијом Охрида — Марија Јанковић, *нав. дело*, 15.

⁸⁷ С. Новаковић, *Српске области од X до XII века (пре владе Немањића)*, ГСУД XLVIII (Београд 1886) 116.

⁸⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 137/138; са напоменом у којој се наглашава да се за Ниш са сигурношћу може рећи да су Византинци у то време своју градитељску активност, по налогу Михаила I, усмерили ка обнови фортификационих елемената града.

⁸⁹ Остаје отворено питање да ли је црква подигнута на старијем култном месту. Појава имена Русалија у њеном називу упућује на то. Међутим, за време археолошких ископавања у ближој околини цркве нису пронађени никакви остаци старијих грађевина. Приликом археолошких ископавања констатована је око цркве већа средњовековна некропола, код које се распознају старија и млађа фаза: Б. Дељанин, *нав. дело*. Евидентна је тежња за сахрањивањем уз апсиду, што је старохришћански обичај, који ће се неговати кроз цео средњи век, а нарочито је изражен на гробљу у Манастирима у Солуну: Ејнар

Diggve, *O crkvi Sv. Petra u Priku (stilska i konstruktivna istrazivanja)*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, svezak LI (za god. 1930—34), Split 1940, 56. — Црква у Горњем Матејевцу стављена је под заштиту закона решењем Републичког завода за заштиту споменика културе Србије под бројем 963/3 од 21. X 1963, а категорисана

као споменик од великог значаја 21. VII 1983, „Службени гласник СРС” 28, стр. 1410. Техничку документацију урадили су арх. Александар Радовић и инг. Александар Блатник, док су фотографије дело Јована Шурдиловића. Посебно се захваљујем др Гојку Суботићу, др Срђану Бурићу и професору др Војиславу Кораћу.

Eglise de Gornji Matejevac, près de Niš

MIŠA RAKOCIJA

Le village de Gornji Matejevac se trouve sur le bord de la cuvette de Niš, à près de huit kilomètres aunordouest de cette ville. Sur une hauteur pittoresque, le Metoh Brdo, qui domine le village à l'ouest, se dresse la vieille église de Gornji Matejevac. La population des alentours l'appelle actuellement Église Latine ou SainteTrinitéRoussalia, tandis que parmi les habitants âgés des environs elle est connue sous le nom de SainteViergeRoussalia. Selon toute apparence, elle était dédiée à la Vierge. Au XVIe siècle elle était fréquentée par les marchands de Dubrovnik, raison pour laquelle on la qualifia de latine.

Sans être inconnue aux scientifiques, l'église n'a pas eu la chance de faire l'objet d'une étude approfondie. Ceux qui s'y sont penchés ne sont pas d'accord sur sa datation; ces derniers temps on voit prédominer l'opinion selon laquelle elle fut bâtie dans la période comprise entre les IXe et XIe siècles. Les scientifiques s'accordent toutefois pour affirmer que l'édifice appartenait à l'époque qui précéda celle de l'architecture serbe des Némanides; elle fut bâtie avant le XIIe siècle et remonte, par conséquent, à la période de l'architecture byzantine.

L'église de Gornji Matejevac est un bâtiment modeste à une seule nef; elle présente la forme d'une croix inscrite qui n'est pas très allongée et elle est surmontée d'une coupole. Plus tard, un narthex, qui vint s'accoler à son mur occidental, était si vaste que sa superficie atteignait à peu près celle du naos. Du narthex il ne reste plus que les fondations qui ont été mises au jour, de manière qu'elles sont visibles actuellement. L'église comporte, dans sa partie orientale, une abside de sanctuaire demicirculaire, couverte d'une demicalotte. L'abside a la même largeur que le naos, mais sa hauteur est inférieure à la travée orientale. L'intérieur de l'église est divisée par des pilastres en trois travées rectangulaires de dimensions inégales. Les pilastres opposés sont reliés par des arcs, sur lesquels, audessus de la travée du milieu, repose une coupole, percée de quatre fenêtres. Les tra-

vées orientale et occidentale ont la même hauteur; leurs voûtes de pleincintre s'appuient sur les arcs latéraux engagés. La décoration des façades est faite de motifs byzantins, exécutés en céramique.

L'église de Matejevac comprend tous les éléments propres aux églises médiobyzantines, qui présentent la forme d'une croix inscrite ramassée. Sur une base quadrangulaire de petites dimensions se dresse une coupole au tambour bas, dont le diamètre est inférieur à la largeur du naos. L'effet de polychromie, obtenu par l'alternance de la pierre et de la brique, est un reflet de l'architecture byzantine de l'époque. S'y inscrivent également la coupole et sa base qui présentent, vues de l'extérieur, la forme archaïque d'une ellipse irrégulière, — écho lointain de l'art cultivé aux premiers siècles de Byzance. Les fronts des arcs qui, des côtés nord et sud, soutiennent la coupole, dépassent la toiture, caractérisaient, à leur tour, l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles. De plus, l'harmonie réciproque des façades et de l'intérieur de l'édifice qui n'est ici que relative, pour devenir dans les époques postérieures un motif par elle-même, témoigne, par voie indirecte, de l'ancienneté de ce monument et le rattache directement à l'architecture constantinopolitaine. Une tendance manifeste vers la décoration sculptée range cette église parmi les monuments qui, par leur système de construction, peuvent être rattachés au XIe siècle. Sa maçonnerie en appareil réticulé, avec la présence de briques posées en dents de scie, renvoie à la Grèce de la fin du Xe siècle et du début du XIe, tandis que sa maçonnerie en talus, avec des joints en mortier, pourrait être attribuée au XIe siècle.

La construction, le style et les caractéristiques architectoniques et plastiques de l'église de Matejevac nous portent à la situer au XIe siècle. Les maigres données historiques et, en particulier, le fait que l'évêché de Niš disposait de moyens matériels considérables, surtout après 1020, nous permettent de proposer une date encore plus précise de sa construction: ce serait la première moitié du XIe siècle.